

Morele plicht, morele verantwoordelijkheid en Frankfurt-tegenvoorbeelden

Giesje Wouters

Inleiding

Hoe is het mogelijk dat onze onvrije wil wel een belemmering vormt voor morele verantwoordelijkheid, maar niet voor het hebben van bepaalde morele plichten? Jan Verplaetse laat zien dat het doordenken van het principe 'Moeten impliceert kunnen', uiteindelijk een asymmetrie blootlegt in onze omgang met moraal. Als we gedetermineerd zijn, dan kunnen we nooit werkelijk schuld hebben aan ons handelen. Daar zijn we het als vrije wil-sceptici wel over eens: morele verantwoordelijkheid bestaat niet. Maar als alles vastligt, dan zou toch ook het wel of niet volgen van onze morele plicht vast moeten liggen? Wat heeft die morele plicht dan nog voor zin, als het altijd al waar was dat we ons er niet (of soms juist wel) aan gingen houden? En kunnen handelingen dan nog wel moreel goed of fout zijn?

Op 31 maart – de discussievoormiddag **Zonder vrije wil = zonder moraal?** – wil ik onder meer aan de hand van Frankfurt-tegenvoorbeelden, laten zien hoe de mate van controle allesbepalend is voor ons oordeel over morele verantwoordelijkheid en morele plicht. Mijn stelling is dat de controle-eisen voor morele verantwoordelijkheid enerzijds en moraal en morele plicht anderzijds inderdaad verschillend zijn en daardoor voor een asymmetrie in de beoordeling zorgen. Alleen: deze asymmetrie heeft goede reden en is bijgevolg gerechtvaardigd.

Frankfurt-tegenvoorbeelden

De Frankfurt-tegenvoorbeelden zijn ontwikkeld om ons ervan te overtuigen dat ons 'gedetermineerd zijn' geen belemmering hoeft te zijn voor het kunnen toeschrijven van verantwoordelijkheid. De zeer intuïtieve gedachte dat iemand niet verantwoordelijk kan worden gehouden voor een handeling die hij onmogelijk had kunnen vermijden, wordt met deze voorbeelden dus ter discussie gesteld.

Frankfurt-situaties zijn situaties waarin iemand van plan is een (meestal) verwerpelijke handeling uit te voeren - bijvoorbeeld het vermoorden van X, waarbij een derde persoon (een *manipulator*) op de achtergrond meekijkt en ingrijpt zodra de agent zijn verwerpelijke plan niet ten uitvoer dreigt te brengen. Mocht de agent namelijk afzien van zijn plannen, dan zou de *manipulator* zodanig ingrijpen in het brein van de agent, dat deze X alsnog vermoordt. Het einde van het liedje is steeds dat de *manipulator* niets hoeft te doen omdat de agent zijn oorspronkelijke plan uitvoert en X op eigen kracht vermoordt. Conclusie: de agent is verantwoordelijk voor zijn moord, want ook al kon hij niet anders handelen dan hij deed, dit feit had geen enkele invloed op zijn beslissing om X te vermoorden. En de meer algemene conclusie luidt volgens de "Frankfurtianen": Het feit dat we maar op één manier kunnen handelen (hetgeen het geval is als we gedetermineerd zijn), *hoeft* niet te betekenen dat we niet moreel verantwoordelijk kunnen zijn.

De Frankfurt-voorbeelden slagen m.i. niet in hun beoogde opzet en laten dus niet zien dat we, ook in een gedetermineerde wereld, verantwoordelijk kunnen zijn voor onze daden. Ik zal later toelichten waarom. Wat ze echter wel laten zien, is dat onze eigen wil ons handelen kan bepalen en dat we precies dat belangrijk vinden als we een moreel oordeel over iemand vellen.

Wat "Frankfurtianen" zeggen over hun voorbeelden is het volgende: niet het feit dat de agent niet anders kon dan X vermoorden was de oorzaak van zijn moord op X, maar zijn eigen wil tot het vermoorden van X. Ze leren ons dat de wil van iemand kennelijk in staat is een handeling in de betreffende persoon teweeg te brengen en dat we iemand daarom verantwoordelijk vinden.

Waarom dit het verantwoordelijkheidsprobleem mijns inziens toch niet oplost, is dat het wel kan zijn dat de wil van de agent de werkelijke oorzaak was van de moord op X, maar dat het gedetermineerd zijn ondertussen maakt dat de agent ook niet anders had kunnen *willen* dan X vermoorden. En als we dat echt goed tot ons door laten dringen, vinden we de agent helemaal niet meer verantwoordelijk. De conclusie van de "Frankfurtianen" gaat dus niet op: het 'niet anders kunnen' is wel degelijk van belang voor het toekennen van verantwoordelijkheid. Het principe Moeten impliceert kunnen maakt dat we alleen iets 'moeten' als we het ook 'kunnen'.

Een handelingsmodel

Terug dan naar de vraag waarom dat principe wel desastreus zou zijn voor morele verantwoordelijkheid, maar nog steeds niet voor morele plicht en de daaruit voortvloeiende morele oordelen. Het lijkt immers intuïtief terecht te denken dat het moreel verkeerd was om X te doden en ook dat de agent de morele plicht had hiervan af te zien.

Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten we weten welke controle nodig is voor het hebben en kunnen volgen van een morele plicht en welke voor het hebben van morele verantwoordelijkheid. Mijn voorstel is eerst in te zoomen op wat handelingen eigenlijk zijn. Hoewel we nog veel te weinig weten van de wijze waarop onze behoeften en overtuigingen (onder meer onze gevoelde morele plicht) ons aanzetten tot handelingen, kunnen we intuïtief wel de volgende drie componenten onderscheiden in een handeling (ontleend aan het beslissingsmodel van Jan Verplaetse, *Zonder vrije wil*, 2011, 32):

- de **handeling** zelf (bijvoorbeeld het buiten zetten van de vuilniszak)
- de **motivatie** tot de handeling (onder meer de wens weer over een lege vuilnisbak te beschikken)
- de **moeite** die de handeling kost (het buiten zetten gaat niet automatisch, maar kost een bepaalde hoeveelheid moeite).

De motivatie en de bereidheid tot de vereiste hoeveelheid moeite kunnen gezamenlijk gezien worden als de wil die tot een handeling leidt. Het wonderlijke hieraan is echter dat een handeling bij goede beschouwing altijd een tegengesteld willen in zich heeft. Dat is te zien aan het feit dat moeite een noodzakelijk onderdeel is van een handeling. We doen de moeite immers om datgene te bereiken waartoe we de motivatie hadden (wil 1), maar tegelijkertijd betekent het feit dat we moeite moeten doen dat we kennelijk een tegengesteld willen (wil 2) moeten zien te overwinnen. Waarom zou de handeling ons anders immers moeite kosten?

Mijn punt nu is dat precies dit schizofrene vermogen van de mens ons in staat stelt te voldoen aan een gevoelde morele plicht (het hoe en waarom van de morele plicht zelf zal ik later toelichten). Voor nu constateren we alleen dat we als mensen:

- af en toe een morele plicht ervaren (in zo'n geval de potentiële motivatie voor een handeling) en dat

- deze gevoelde plicht kan maken dat we dingen doen die we zonder dit gevoel niet zouden doen.

Met het handelingsmodel kunnen we het volgen van zo'n morele plicht als volgt duiden. Stel dat ik de morele plicht voel mijn zieke buurvrouw te bezoeken. Ik heb daarmee de motivatie tot het bezoeken van mijn buurvrouw (wil 1). De zon schijnt echter en ik zou veel liever op een terrasje gaan zitten (wil 2). Toch is mijn gevoelde morele plicht zo sterk, dat deze in mij de hoeveelheid moeite aanboort die nodig is om mijn verlangen naar het terras te weerstreven en mij het bezoek aan mijn buurvrouw te laten brengen.

Ook het *niet* volgen van de morele plicht kan nu geduid worden. Ik heb nog steeds wil 1 en wil 2, maar ditmaal is mijn gevoelde morele plicht niet sterk genoeg om de juiste hoeveelheid moeite aan te boren voor het tegenstreven van wil 2. Mijn verlangen naar het terras wint het van mijn gevoelde morele plicht.

Drie controlevormen

Uit bovenstaande kunnen we drie vormen van controle afleiden (zie ook afbeelding onderaan). De eerste is de zogenaamde **handelingscontrole**. Deze vorm van controle hebben we als het volgende waar is:

HC: Als ik de wil tot handeling A zou hebben, dan zou ik A uitvoeren.

In het voorbeeld van de zieke buurvrouw heb ik in beide gevallen handelingscontrole over het bezoeken van mijn buurvrouw. Als ik de wil ertoe heb (motivatie + beschikbare moeite), kan ik het bezoek immers brengen. In het tweede geval breng ik het bezoek weliswaar niet, maar als ik de wil had gehad, had ik het wel gedaan. Soms ontbreekt de handelingscontrole natuurlijk. Als ik was vastgebonden op mijn stoel bijvoorbeeld, had ik het bezoek niet kunnen brengen, ook niet als ik de wil ertoe had gehad. Ik heb dan dus geen handelingscontrole over mijn handeling.

De tweede vorm van controle die we kunnen afleiden, noem ik de **inspanningscontrole**. Deze soort controle hebben we als het volgende waar is:

IC: Als ik de motivatie tot A zou hebben, zou ik de moeite kunnen aanboren die nodig was om A uit te voeren en zou ik A ook uitvoeren.

Tot slot is er de derde vorm van controle, die je **motivatiecontrole** zou kunnen noemen: Deze soort controle hebben we als het volgende waar is:

MC: ik kan in mij de motivatie doen ontstaan tot A, zodanig dat ik daarmee de moeite verwerf om A uit te voeren en A vervolgens ook uitvoer.

Dat we als vrije wil-sceptici van mening zijn dat we motivatiecontrole ontberen, zal weinig opzien baren, al was het maar omdat het niet te begrijpen is hoe die motivatie uit het niets zou kunnen ontstaan. Voor elke motivatie die we hebben geldt dat deze (uiteindelijk) het gevolg is van degene die we zijn (als gevolg van nature/nurture) en de omstandigheden waarin we ons bevinden.

Andersom lijkt het niet heel schokkend om te veronderstellen dat we soms wel handelingscontrole kunnen hebben. Eigenlijk geldt immers voor alle handelingen die we bewust uitvoeren dat we er handelingscontrole over hadden. Zelfs als we ze niet uitvoeren, kan gelden dat we er wel handelingscontrole over hadden. **Als** we ze hadden gewild, hadden we ze immers uitgevoerd.

Mijn stelling

Nu is mijn stelling dat het kunnen voldoen aan een morele plicht tot iets (bijvoorbeeld A) slechts 2 dingen van ons vraagt:

1. We moeten de morele plicht tot A kunnen ervaren (het doet er niet toe of die ervaring terecht is, als we 'm maar zo voelen).
2. We moeten handelingscontrole hebben over A.

Vergelijk weer mijn bezoek aan mijn zieke buurvrouw: ik ervaar de morele plicht tot het bezoeken van mijn buurvrouw en ik heb handelingscontrole over het brengen van het bezoek (als ik het echt wil, breng ik het bezoek). Dit verklaart zowel dat we kunnen voldoen aan onze morele plicht (en dat het dus iets uitmaakt om 'm te hebben), als waarom het de ene keer wel lukt om eraan te voldoen en de andere keer niet. Als we eraan voldoen, dan was onze motivatie sterk genoeg om de voor de plicht vereiste moeite op te brengen, als we er niet aan voldoen, dan was deze kennelijk niet sterk genoeg en kreeg ons andere verlangen de overhand.

Belangrijk om op te merken is dat het principe Moeten impliceert kunnen dus *geen* gevolgen heeft voor het kunnen voldoen aan onze morele plicht. Het 'kunnen' van het Moeten impliceert kunnen, is een kunnen in de zin van handelingscontrole en dat levert geen problemen op. We constateren slechts dat we soms niet voldoen aan onze morele plicht. Dat betekent niet dat we 'm niet hadden, maar alleen dat we 'm niet sterk genoeg voelden en/of er die keer een sterker tegenverlangen in ons aanwezig was.

De morele plicht die we ervaren hebben we zelf niet gekozen (we hebben immers geen motivatiecontrole), maar is tot ons gekomen door de wereld waarin wij leven. Hier is heel veel over te zeggen, maar waar het nu om gaat is dat deze een duidelijke functie heeft: de moraal die de meesten van ons delen, zorgt ervoor dat we in een prettigere wereld leven, dan wanneer we deze niet aanhingen. Of we objectief gezien echt morele plichten hebben, doet er niet zoveel toe, maar je zou kunnen stellen dat ieder de morele plicht heeft die hij zelf ten diepste voelt.

Ook belangrijk is dat ons gedetermineerd-zijn niet betekent dat we fatalistisch moeten zijn over het wel of niet hebben van een morele plicht. De gevoelde morele plicht is een van de determinanten van ons gedrag. Wij kunnen onze gevoelde morele plicht niet zelf een stukje hoger draaien, maar anderen kunnen ons wel zodanig beïnvloeden dat deze uiteindelijk sterker wordt en in ons de moeite mobiliseert die nodig is voor 'beter' gedrag.

Let wel: door ons schizofrene karakter zijn beide stappen nodig: om de motivatie/morele plicht effectief te laten zijn, moet er een hoeveelheid moeite worden gemobiliseerd die de tegengestelde wil in ons tot zwijgen kan brengen.

En morele verantwoordelijkheid?

Nu terug naar de morele verantwoordelijkheid. Want ondanks alle mooie woorden hebben we die nog steeds niet. Hoe is dat te verklaren?

De sleutel blijkt te liggen in het soort controle dat voor morele verantwoordelijkheid vereist is. Om moreel verantwoordelijk te kunnen zijn, moeten we namelijk niet alleen handelingscontrole over ons handelen hebben, maar tevens inspanningscontrole. Als we de moeite voor het volgen van de morele plicht niet kunnen opbrengen, dan moet dat 'onze eigen schuld' zijn, willen we ervoor verantwoordelijk kunnen worden gehouden. Het moet 'aan onszelf' zijn geweest om de moeite wel of niet te doen.

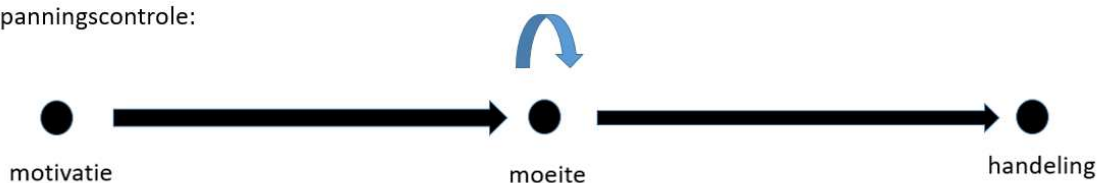
Als vrije wil-sceptici geloven we echter niet dat dat 'aan onszelf' is, maar dat precies de motivatie die we (nu eenmaal) hebben, maakt dat we de moeite kunnen doen die vereist is voor handeling A. Als we ondanks onze gevoelde morele plicht handeling A niet hebben uitgevoerd, dan komt dat doordat we niet anders konden dan de gevraagde moeite niet opbrengen. We hadden dus wel de morele plicht tot A, maar het is ons niet aan te rekenen dat we onze morele plicht niet konden vervullen.

De asymmetrie tussen morele plicht enerzijds en morele verantwoordelijkheid anderzijds is kortom te verklaren uit het feit dat het hebben en kunnen volgen van een morele plicht slechts handelingscontrole vereist (alsmede het zelf ervaren van de morele plicht), terwijl morele verantwoordelijkheid naast handelingscontrole (en het ervaren van de morele plicht) ook inspanningscontrole vereist. En inspanningscontrole is nu eenmaal een fictie in een wereld waarin alles vastligt.

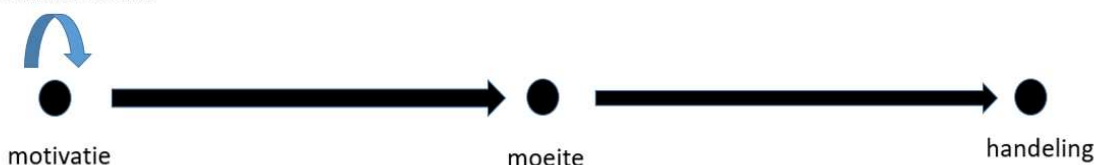
Handelingscontrole:

Inspanningscontrole:

Motivatatiecontrole:

Bibliografie:

Frankfurt, Harry. (1969). 'Alternate possibilities and moral responsibility', *Journal of Philosophy*, 66 (23), 829–39.

Haji, Ishitiyaque. (1999) 'Moral anchors and control', *Canadian Journal of Philosophy*, vol. 29, 2, 175-204.

Pereboom, Derk. (2014) *Free will, agency, and meaning of life* (Oxford: Oxford UP)

Slote, Michael. (1990) 'Ethics without free will', *Social Theory and Practice*, vol. 16, 3, 369-383.

Verplaetse, Jan. (2011) *Zonder vrije wil* (Amsterdam: Nieuwezijds)

Vilhauer, Ben. (2008) 'Hard determinism, Humeanism, and Virtue Ethics', *Southern Journal of Philosophy*, vol. XLVI, 121-144.

Widerker, David & McKenna, Michael (2003) *Moral responsibility and alternative possibilities: Essays on the Importance of Alternative Possibilities*.